

balans symposium

Symposium van de Vereniging Balans • voor ouders van kinderen met ontwikkelingsstoornissen bij leren en/of gedrag

Angst en agressie begrijpen en behandelen

Vrijdag 1 oktober 2010 / Beatrixtheater, Utrecht

balans

Zie voor programma
achterzijde van
dit boekje

Speciaal symposiumaanbod Voor leden van Balans

BalansKIDS is een tijdschrift voor kinderen van 8 tot 14 jaar die meer willen weten over **ADHD, dyslexie, dyscalculie, Asperger, PDD-NOS, DCD** en andere leer- en gedragsstoornissen.

Met verhalen van andere kinderen, deskundigen, een prijsvraag, moppen en nog veel meer.

Actie

**Negen keer
BalansKIDS
ontvangen voor
maar €9,00
(i.p.v. € 18,00)***

**Vul nu de ant-
woordkaart in
dit boekje in.**

*** Deze actie
is geldig tot 31
december 2010**

Colofon

Uitgave van Balans ter gelegenheid van het landelijk symposium, gehouden op 1 oktober 2010.

balans

Landelijke vereniging voor ouders van kinderen met ontwikkelingsstoornissen bij leren en/of gedrag, Bilthoven.

Samenstelling

Arga Paternotte

Productie

Joli Luijckx

Vormgeving

Beeldinzicht, Rotterdam (Peter Snaterse)

Opmaak

Jurgen Breeman

Druk

Senefelder Misset, Doetinchem

Foto omslag

Oscar Langerak

**Balans-symposium
vrijdag 1 oktober 2010**

Angst en agressie begrijpen en behandelen

Dagvoorzitter

**Arga Paternotte, hoofd publicaties en pr bij
Balans, hoofdredacteur van Balans Magazine.**

Inhoudsopgave

- 3 Voorwoord Ids Terpstra, directeur Balans
- 4 **Introductie van het thema**
Film met als hoofdpersonen Tamara en Robert Poldervaart (ouders van Sander, Lonneke en Lisa), Cindy van Kuyen (moeder van een zoon van 13), en Petra en Michel Dekker (ouders van Melvin en de tweeling Stephan en Nick).
- 8 **Prof. Bram Orobio de Castro**, psycholoog
Angst en agressie verklaard
- 10 **Prof. Dick Swaab**, neurobioloog
Angst en agressie in het brein
- 12 Standhouders informatiemarkt en plattegrond
- 14 **Prof. Annemie Desoete**, orthopedagoog
Bang voor getallen of last met getallen?
- 16 **Dr. Gerly de Boo**, psycholoog
Agressie de baas met programma "Zelfcontrole op School"
- 18 **Prof. Peter Muris**, psycholoog
De angst uit het kind halen
- 20 **Prof. Kees van der Wolf**, pedagoog en onderwijskundige
Gedragsproblemen in scholen
- 22 **Michiel Noordzij**, kinder- en jeugdpsychiater
In de emotionele achtbaan
- 24 **Max Douw**

Symposiumprogramma op achterzijde van dit boekje

Geachte mevrouw / mijnheer,

Van harte welkom op dit jaarlijkse symposium van oudervereniging Balans. Wij zijn blij dat er weer zoveel mensen samen met ons een stapje verder willen komen met de kennis over de problemen van kinderen met ontwikkelingsstoornissen in leren en gedrag.

Vandaag zullen wij het hebben over de emoties van deze kinderen. We gaan proberen hun angsten en agressie te begrijpen en hopen u ideeën mee te geven om hen te helpen de problemen te overwinnen. Want het gaat natuurlijk niet om het juiste etiketje voor een kind maar om de hulp waarmee het kind en zijn ouders de problemen kunnen aanpakken.

Wij zijn bijzonder blij dat we u weer een fantastische rij sprekers kunnen bieden die hun kennis met ons willen delen. Van u als bezoeker willen wij vragen de kennis die u vandaag ontvangt breed te verspreiden in uw omgeving, waardoor het begrip voor het gedrag van onze kinderen blijft groeien.

Dat breed verspreiden wordt u nu nog eenvoudiger gemaakt met de symposiumfilm en het boekje met de uitgewerkte lezingen van dit symposium: beide kunt u, in het kader van een eenmalige actie, gratis ontvangen. Als tegenprestatie vragen wij u om iemand lid te maken van Balans. Omdat wij met meer leden meer kunnen doen voor de kinderen waar we het vandaag over hebben. Hoe u in het bezit van dit materiaal kunt komen, leest u achterin dit boekje.

Wij wensen u een inspirerende dag.

Ids Terpstra, *directeur Balans*

Maak Balans sterk, dan maakt Balans zich sterk voor u!

Introductie van het thema

Film waarin Tamara en Robert Poldervaart, ouders van Sander (10), Lonneke (8) en Lisa (7), Cindy van Kuyen, moeder van een zoon van 13, en Petra en Michel Dekker, ouders van Melvin (14) en de tweeling Stephan en Nick (11), vertellen hoe angst en agressie een rol speelt in hun gezin en welke oplossingen zij ervoor hebben gezocht.

Een druk bestaan

Tamara en Robert Poldervaart noemen het een druk bestaan, het runnen van hun gezin met Sander (10) met PDD-NOS en ADHD, Lonneke (8) met haar forse spraak-taalproblemen en Lisa (7), van wie ze net de diagnose PDD-NOS te horen hebben gekregen. Angsten en agressie komen regelmatig voor. Vooral Sander heeft daar grote problemen mee omdat zijn twee diagnoses elkaar regelmatig negatief beïnvloeden. Bovendien heeft hij last van snelle stemmingswisselingen: dan blij, dan heel boos. "Als we zouden weten wat de pieken en dalen zou veroorzaken dan zou dat echt geweldig zijn. Maar dat weten we gewoon niet."

Structuur is het middel om in dit gezin iedereen tot zijn recht te laten komen. In hun huis kun je de picto's niet missen. Ze hangen overal en zijn voor ieder kind aangepast aan wat het nodig heeft. "Je moet er bovenop zitten," vertellen de ouders. Met z'n drieën gaat het vaak mis maar in elke combinatie van twee gaat het goed. Niet iedereen in hun omgeving begrijpt hun strakke manier van opvoeden en "dat is soms heel pijnlijk als het mensen zijn waar je veel om geeft," zegt Tamara met tranen in haar ogen. "Gelukkig heb ik veel steun aan mijn zus, zij is echt fantastisch." Als echtpaar vinden ze het niet altijd eenvoudig om de communicatie open te houden. Dat was ook de reden dat ze zich hebben ingeschreven voor een autisme-oudercursus. "Het is," zeggen de ouders, "een gezin dat je leegzuigt maar ook weer een gezin waar je energie van krijgt als je merkt dat de aanpassingen werken."

Schaduwkind Cindy van Kuyen noemt haar zoon een schaduwkind. Ze heeft die uitdrukking eens gehoord over kinderen die van alle diagnoses wel wat hebben maar onder geen enkel etiketje passen. Ook bij hen zijn in de loop van de jaren vele diagnoses langsgelopen. Van hechtingsstoornis tot autisme, tot agressieve gedragsstoornis enzovoort. Het dossier van haar zoon werd alsmaar dikker en zijn vertrouwen in school en hulpverlening alsmaar minder.

Wat wil je ook, als je in je vroege leventje al veel onveiligheid meemaakte, in de hulpverlening telkens niet verder kwam dan het diagnostische traject omdat de deskundigen het niet eens waren met de diagnose van hun voorgangers. Wat wil je ook, als je alleen maar op school mocht komen wanneer je moeder een contract ondertekende dat ze je thuis zou houden bij de eerste de beste agressieve uiting. En als je - wanneer dat dan gebeurd is - vervolgens negen maanden thuis zit omdat geen enkele school je wil hebben. Omdat de eis gesteld wordt dat je een therapie volgt – die je moeder en jijzelf ook willen volgen, maar waarvoor in jouw regio een wachtlijst is (en in een andere regio niet, maar dan moet je eerst weer langs allerlei toestemmings-loketten).

Nog een wonder dat Cindy een opgewekte moeder is gebleven en dat haar zoon inmiddels zijn vertrouwen in de volwassenen weer zover heeft kunnen herstellen dat hij de school weer aandurft. Kwam het door die ene reclasseringsambtenaar die wel begreep dat er achter al zijn agressie voornamelijk angst schuilging? Dat hij alleen maar met vechten en vluchten kon reageren? Kwam het door die enkele leraar die er ook doorheen prikte en hem een tweede kans gaf? Mooi dat Cindy en haar zoon ook deze mensen tegenkwamen. En pet af voor een moeder die in vele stormen staande bleef en het geloof in haar zoon niet verloor.

Vechten tegen de grote wereld

“Dat is best wel eens lastig....ja....,” vinden Petra en Michel Dekker. “Je stuit op zoveel onbegrip. We hebben thuis een goedlopend gezin, we begrijpen de heren. Maar dan krijg je met de buitenwereld te maken. Het onbegrip van de omgeving – want het zijn toch zulke aardige jongens. Ze hebben er geen idee van hoeveel energie wij erin moeten steken om dat voor elkaar te krijgen. Nick (ASS, NLD en ADHD) zit al jaren meer thuis dan op school en staat inmiddels op de wachtlijst voor dagbehandeling in de jeugdpsychiatrie om weer te leren naar school te gaan. Daar zijn allerlei redenen voor aan te geven die niet allemaal aan de school en de leraren geweten kunnen worden, maar ondertussen is hij wel de dupe en zijn wij behoorlijk teleurgesteld in het Nederlandse schoolsysteem. Ondertussen heeft hij een leerachterstand opgelopen van ruim twee jaar. En dat met een goede intelligentie. Hoe het komt? Bij hem gaat het vooral om de veiligheid die hij heeft gemist in het onderwijs. Zelfs in het gespecialiseerde cluster IV onderwijs konden ze hem dat niet bieden.”

“Hoe vaak ik niet na een uur al werd gebeld met de vraag of ik hem op wilde halen,” zegt Petra. “En een andere, soortgelijke school zoeken zat er niet in want die viel onder een andere regio en dan krijg je problemen met de gemeente over het vervoer. Keuzevrijheid in het onderwijs hebben wij nooit meegemaakt.” Michel Dekker noemt het bitter dat er alleen maar naar de kosten wordt gekeken. “Het lijkt wel of onze kinderen alleen maar als kostenplaatjes worden gezien en niet als aankomende burgers die de maatschappij wat te bieden hebben mits de randvoorwaarden goed geregeld zijn. Een pijnlijke ervaring!”

10.15 - 10.45 uur

Prof. Bram Orobio de Castro

Prof. dr. Bram Orobio de Castro is als hoogleraar Experimentele Ontwikkelingspsychopathologie verbonden aan de Universiteit Utrecht. De Castro onderzoekt de ontwikkeling van agressieve gedragsproblemen en effectieve behandelingen om deze ontwikkeling af te buigen.

Angst en agressie verklaard

Angst en agressie zijn bekende fenomenen bij kinderen met leer- en psychiatrische stoornissen. In principe zijn het mechanismen waarmee een kind probeert grip te houden op zijn leven. Hoewel het met de meeste kinderen gewoon goed gaat, worden er in de media en van overheidswege veel zorgen geuit over probleemgedrag van jongeren. Al naargelang de achtergrond van een geïnterviewde of volksvertegenwoordiger worden er oplossingen aangedragen en maatregelen genomen. Die blijken lang niet altijd effectief te zijn en kunnen het probleem zelfs onbedoeld versterken.

De vraag is waarom het ene kind veel angstiger of agressiever op een voorval reageert dan een ander kind. Worden kinderen al angstig en agressief geboren of speelt de omgeving een doorslaggevende rol? Wat kan de psychologie ons daarover vertellen? Is er een bekende relatie tussen angst en agressie? Zijn er factoren te noemen die kunnen voorkómen dat een beetje angst of agressie ontaardt in ernstig probleemgedrag? En wat moeten we daarvoor weten of doen? Heeft het bijvoorbeeld zin om soorten agressie te leren onderscheiden? Wat is het nut van vroeg ingrijpen ten opzichte van afwachten of de ontwikkeling alsnog een gunstiger wending neemt? Deze en andere vragen zullen aan de orde komen in de inleidende voordracht op dit symposium.

11.15 - 11.45 uur

Prof. Dick Swaab

Prof. dr. Dick Swaab is arts-neurobioloog, emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en tot 2006 directeur van het Nederlands Instituut voor Hersenonderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Hij is vooral bekend als hersenonderzoeker. Op 29 september werd zijn publieksboek *Wij zijn ons Brein: van baarmoeder tot Alzheimer*, ten doop gehouden.

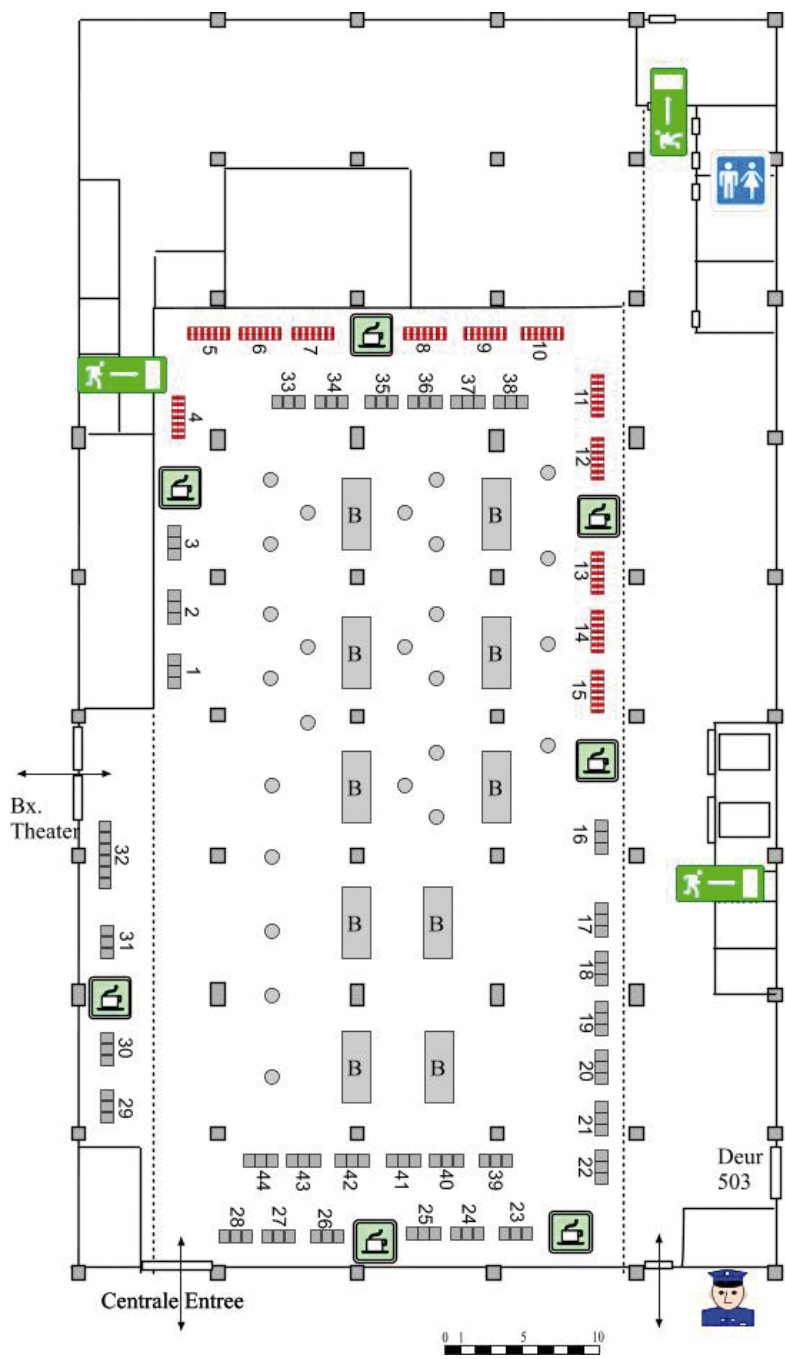
De neurobiologie

van angst en agressie bij het kind

Angst en agressie hebben belangrijke evolutionaire voordelen. Angst zorgt ervoor dat herinneringen aan gevaarlijke situaties beter in het geheugen worden vastgelegd. Agressie is altijd noodzakelijk geweest om jezelf en je groep te handhaven. Maar een te sterke angst en ongeremde agressie kunnen zeer schadelijk zijn.

Sommige kinderen zijn duidelijk angstiger en agressiever dan andere. Genetische en vroege ontwikkelingsfactoren spelen hierbij een belangrijke rol. We komen met een verschillende aanleg voor angst en agressie de baarmoeder uit, afhankelijk van onze genetische aanleg, de placentafunctie en het rookgedrag, alcohol- en geneesmiddelengebruik van onze moeder tijdens de zwangerschap. Het manlijke hormoon testosteron, dat jongetjes zelf produceren halverwege de zwangerschap, programmeert de hersenen zo, dat ze voor de rest van hun leven agressiever zijn dan meisjes. De kans dat het kind ontremd, antisociaal, agressief of delinquent gedrag vertoont neemt in de puberteit toe door het activerend effect van de stijgende testosteronspiegels. Rond het 20e jaar is de prefrontale cortex zo ver gerijpt dat hij ons impulsieve gedrag beter in toom kan houden. Alcohol remt de prefrontale cortex, wat tot plotseling, zinloos geweld kan leiden. Een beschadiging van hersengebieden en hersenziekten kunnen ook gepaard gaan met zeer agressief gedrag en sterke angsten. Maar ook omgevingsfactoren zoals slechte sociale omstandigheden en gebrek aan opleiding, gewelddadige films, teksten en computerspelletjes, hogere temperatuur en meer licht kunnen agressieverhogend werken. Voorbeelden van genen, hersenstructuren en chemische boodschappers die bij angst en agressie een rol spelen, zullen worden besproken.

Zie ook: Dick Swaab -*Wij zijn ons Brein: van baarmoeder tot Alzheimer*- Uitgeverij Contact, 2010.

Standhouders informatiemarkt

Standhouder	nummer
ACCO Uitgeverij / Kemper Conseil	13
ACTB	1
ADHD Centrum Zuid-Holland	2
Arkemeyde	3
BALANS	32
Betelgeuze, Uitgeverij	39
BeterBrein	24
BMC Gulpen	14
Cats en Zoon BV	15
Connecting Hands Zorg en Dienstenbureau	4
CPS	38
DELUBAS Educatieve Uitgeverij	40
Earthgames	17
Entréa	18
Feeling Nature, Praktijk	19
Fontys Opleidingscentrum SO	5
Geheime Tuin, De	20
Gelderland, Counselling Praktijk	6
Handicap + Studie	21
IMPULS	29
Interstudie NDO	10
Intervent Onderwijsservices BV	11

Standhouder	nummer
Kaolder, Hoeve De	22
Karakter	23
Kentalis	16
Merel, Uitgeverij De	31
Nieuwezijds, Uitgeverij	41
NVA (Ned. Vereniging voor Autisme)	30
NVPMKT	25
Pearson	26
Per Saldo	27
Pica, Uitgeverij	42
RDG Kompagne	28
REC 4.5 Noord-Holland	43
<u>S@M</u>	44
Samenzoeken	37
Seminarium voor Orthopedagogiek	9
Semmie Sprekend Spel	8
Senso Care	36
Springfield Nutraceuticals bv	12
SWP Publishers bv	7
Tricht, Uitgeverij Van	35
Woortblind, Vereniging	34
ZON Training, Coaching & Advies	33

11.45 - 12.25 uur

Prof. Annemie Desoete

Prof. dr. Annemie Desoete is docent bij de Vakgroep Experimenteel-Klinische en Gezondheidspsychologie, Faculteit PPW, Universiteit Gent en verbonden aan de onderzoeksgroep ontwikkelingsstoornissen, meer in het bijzonder “leerstoornissen”. Daarnaast is zij lector aan de Arteveldehogeschool te Gent en wetenschappelijk medewerker aan de Vormingsdienst SIG te Destelbergen.

Bang voor getallen of last met getallen

Waar liggen de verbanden tussen leerstoornissen, rekenproblemen en emoties?

Om op tijd te zijn, ingrediënten af te wegen, de vervaldatum van producten te controleren, de uurregeling voor trein of bus te lezen, de juiste bus te nemen ... heb je telkens opnieuw getallen nodig. Voor een aantal kinderen en volwassenen is het omgaan met getallen en hoeveelheden niet vanzelfsprekend.

We spreken over dyscalculie als kinderen ernstig achter ($\leq$ pc 10) zijn op vlak van rekenen in vergelijking met leeftijdsgenoten en als dit onderpresteren blijft bestaan ondanks taak-specifieke remediëring terwijl er geen andere verklaringen voor zijn. De prevalentie van dyscalculie is vergelijkbaar met deze van dyslexie.

Binnen deze lezing bekijken we wat bekend is i.v.m. dyscalculie (oorzaken, varianten) om meer in detail de relatie tussen dyscalculie en angst na te gaan. In dit verband zien we dat een aantal kinderen met dyscalculie een tweede stoornis bovenop hun rekenstoornissen hebben. De comorbiditeit met ADHD ligt op 25%, die met ODD of CD op 23% en de overlap met angststoornissen is 30%. Ten tweede weten we dat een aantal kinderen met dyscalculie onvoldoende ontwikkelde Executieve Functies (EF) hebben. EF's helpen kinderen om zich aan nieuwe of veranderende situaties aan te passen. EF's zijn noodzakelijk om doelgericht en toekomstgericht gedrag uit te voeren. Tenslotte zien we vaak reactieve faalangst ontstaan. Kinderen voelen zich depressief, wanhopig en waardeloos. Om dit proces te voorkomen of te doorbreken is de 'omgeving' van groot belang. Kinderen met dyscalculie hebben ouders en leerkrachten nodig die in hen geloven opdat ze in zichzelf zouden durven geloven.

13.30 - 14.00 uur

Dr. Gerly de Boo

Dr. Gerly de Boo is docent en onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam bij de Faculteit Maatschappij en Gedragswetenschappen, programmagroep Klinische psychologie. Haar onderzoek richt zich met name op de sociale ontwikkeling van kinderen en de problemen die hierbij aan de orde kunnen zijn en in het bijzonder op de effectiviteit van psychosociale interventies.

Agressie de baas

met programma “Zelfcontrole op School”

In onze maatschappij wordt agressief en antisociaal gedrag sterk afgekeurd bij kinderen van alle leeftijden en culturen. Agressie en opstandigheid bij kinderen gaat niet vanzelf over. Bij veel van deze kinderen verergert dit gedrag en kan dit uitmonden in delinquent gedrag in de puberteit. Ouders en leerkrachten maken zich dan ook terecht zorgen wanneer een kind agressief is of zich opvallend vaak opstandig gedraagt. Helaas zijn behandelingen voor kinderen met deze gedragsproblemen niet altijd effectief. Wel is gebleken dat behandeling van jonge kinderen een grotere kans van slagen heeft dan van oudere kinderen.

In de behandeling van jonge kinderen spelen ouders de belangrijkste rol. Zij hebben immers de meeste invloed op hun kind. Als kinderen groter worden, neemt echter de invloed van de ouders af. Kinderen brengen dan veel tijd op school door en worden daar beïnvloed door leerkrachten en leeftijdgenoten. Dat betekent dat er op school kansen liggen om agressieve en opstandige kinderen te behandelen.

Wij hebben als behandelaars en onderzoekers een subsidie gekregen van ZonMw om kinderen die opvallen door agressief en antisociaal gedrag op school te behandelen en te onderzoeken of deze behandeling (de training *Zelfcontrole op School*) effectief is. Het idee om een psychotherapeutische behandeling aan te bieden binnen het reguliere onderwijs is vrij nieuw en er is nog weinig over de effecten bekend. Mocht echter blijken dat een dergelijke behandeling gunstige resultaten heeft, dan kunnen kinderen geholpen worden die anders misschien van hulp verstoken blijven.

In de lezing wordt over de inhoud van de training gesproken, over onze ervaringen met scholen en over resultaten tot nu toe.

14.00 - 14.30 uur

Prof. Peter Muris

Prof. dr. Peter Muris is hoogleraar klinische psychologie bij het Instituut Psychologie, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Hij geeft onderwijs in de klinische psychologie, ontwikkelingspsychologie en psychodiagnostiek. Zijn onderzoek richt zich o.a. op cognitieve gedragstherapie bij angststoornissen. Hij schreef het voor ouders van angstige kinderen zeer heldere boekje *Monsters onder het bed*. Met een subsidie van ZON was de auteur in staat een extra meetinstrument te ontwikkelen dat ouders kunnen gebruiken om vast te stellen hoe bang hun kind precies is.

De angst uit het kind halen

Angst is in principe een gezonde emotie. Het is voor kinderen nuttig om onder sommige omstandigheden bang te zijn. Bijvoorbeeld bij angst om een drukke straat over te steken. Dan zal het minder snel worden aangereden. Zo heeft angst een beschermende werking.

Angst speelt zich af in het lichaam, in het gedrag en in het denken. Het lichaam is bij angst in een staat van paraatheid (hartslag neemt toe, pupillen verwijden zich) waardoor de omgeving goed wordt waargenomen en een vluchtreactie wordt voorbereid. Wanneer vluchten niet lukt kan een kind ook reageren met vechten en slaat dan letterlijk van zich af om datgene waar hij bang voor is af te weren. Daarnaast wordt het denken van angstige kinderen vaak beheerst door allerlei doemscenario's: "Ik zal wel weer de schuld krijgen" of "Als ik niet lief ben gaat mijn moeder dood".

In deze lezing zal worden getoond op welke manieren de angst uit het kind te halen is. Allereerst zal worden besproken hoe opvoeders kunnen vaststellen of een kind angstig is. Ten tweede zullen voorbeelden worden gegeven van wetenschappelijke studies die gepoogd hebben om angst bij kinderen uit te lokken om op die manier meer te weten te komen over hoe het komt dat sommige kinderen zo bang zijn. En ten slotte zal aan de orde komen hoe we angsten bij kinderen kunnen aanpakken en verminderen.

15.00 - 15.30 uur

Prof. Kees van der Wolf

Prof. dr. Kees van der Wolf is als hoogleraar verbonden aan de Anton de Kom Universiteit van Suriname en sinds februari 2010 eveneens benoemd tot 'Honorary Professor' aan de Perm State Pedagogical University (Rusland). Hij is adviseur op het terrein van leerlingenzorg, tegengaan van voortijdig schoolverlaten en het onderwijsvoorrangsbeleid. Vanaf april 2008 maakt hij deel uit van de Evaluatie- en Adviescommissie Passend Onderwijs. Hij is o.a. auteur van het uitstekende boek *Gedragsproblemen in scholen; Het denken en handelen van leraren.*

Gedragsproblemen in scholen

Angst en agressie zijn ernstige problemen in het onderwijs. Het belemmert leerling en leraar. De eerste in zijn ontwikkeling en de tweede in het uitoefenen van zijn vak. Voor het aanpakken van deze problemen is geen wetenschappelijk toverstokje voorhanden maar leraren kunnen meer doen dan ze vaak denken. Een van de middelen is de betekenis van het gedrag van een kind te leren doorgronden en aan de hand daarvan een plan van aanpak op te stellen. Een voordeel is dat de leraar een kind vele uren per dag onder wisselende omstandigheden meemaakt en het gedrag goed kan observeren en beïnvloeden.

Samenwerking met ouders op dit punt wordt als een noodzakelijke meerwaarde gezien. Uit onderzoek blijkt dat het merendeel van de leerlingen goed gedijt bij een effectieve, adaptieve onderwijsaanpak en dat leerlingen met gedragsproblemen daar extra ondersteuning bij vragen. Gaat het om hardnekkig probleemgedrag, dan vraagt het om een aantal specifieke strategieën. Na analyse van literatuurstudie en een onderzoek onder 357 Nederlandse leraren in het basis- en speciaal basisonderwijs ontwikkelde De Wolf een set van 18 algemene en 24 specifieke strategieën om probleemgedrag bij acht 'probleemtypen' aan te pakken. Deze zullen in de lezing worden besproken.

15.30 - 16.00 uur

Michiel Noordzij

Michiel Noordzij is zelfstandig gevestigd kinder- en jeugdpsychiater met praktijk in Warmond, gespecialiseerd in ADHD. Hij geeft veel voorlichting aan lerarenteams en is auteur van het succesvolle boek *Echt wel! De aanpak van gedragsproblemen; handboek voor ouders, docenten en hulpverleners*. (Zie de speciale aanbieding naast de Balansstand in de expositiezaal.)

In de emotionele achtbaan

Thuis en in de klas kan ADHD leiden tot een achtbaan van emoties. Interacties tussen volwassenen en kinderen kunnen uit de hand lopen in een mengeling van angst en agressie. Incidenten volgen elkaar op. Het kan heel moeilijk worden om bij het zoveelste incident kop en staart nog te onderscheiden.

Net als in een achtbaan kom je steeds weer op hetzelfde punt uit. Dat kan voor het kind met ADHD, maar ook voor diens omgeving tot moedeloosheid leiden.

Je vraagt je af hoe je dit kunt begrijpen. Kun je iets zinnigs doen? Is het mogelijk die achtbaan wat tot rust te brengen? Hoe kan de ontwikkeling van het kind weer op gang gebracht worden?

In deze lezing wordt duidelijk dat je niet kunt volstaan met het blussen van brandjes. Als je niet weet waardoor die brandjes steeds ontstaan, blijf je aan de gang!

We bespreken een zoekschema dat je helpt de mogelijke brandhaarden te lokaliseren. Dat helpt je de angst en agressie bij een kind met ADHD beter te begrijpen.

In het zoekschema komt de relatie aan bod tussen de neurologie van ADHD, het functioneren in de drie omgevingen en de ontwikkeling van het kind.

Als je vanuit deze overzichtspositie naar de angst en agressie van het kind kijkt, hoef je niet steeds meer op het zelfde punt uit te komen. Je kunt gerichter ingrijpen, of ophouden met acties die geen zin hebben. En zo haal je de vaart uit de emotionele achtbaan.

Verrassing

Maak Balans sterk. Dan maakt Balans zich sterk voor u

Cadeau

VOOR U en VOOR ons

Wilt u de film en teksten van dit symposium nog eens op uw gemak thuis doornemen of raadplegen, dan hebben we voor u een eenmalig aanbod. De film plus uitgewerkte lezingen (ter waarde van € 29,90) gratis ontvangen met als tegenprestatie iemand lid maken van Balans. Dat moet niet zo moeilijk zijn, met een uitleg over wat het lidmaatschap iemand oplevert aan informatie, aan belangenbehartiging en aan de mogelijkheid om contact te

hebben met andere ouders die in een soortgelijke situatie zitten.

Met de bon in het midden van dit boekje, geeft u op wie wij als nieuw lid kunnen noteren. En u kunt aangeven dat ú de symposiumfilm plus het boekje met de uitgewerkte lezingen gratis thuisbezorgd wilt krijgen!

U geeft daarmee uzelf en Balans een waardevol cadeau!

eenmalig aanbod

Nu uniek pakket met symposiumfilm, lezingen, tips en adviezen over angst en agressie begrijpen en behandelen.

Gratis voor U!

Programma symposium Balans 2010

Dagvoorzitter: *Arga Paternotte, hoofd publicaties en pr bij Balans.*

9.45 uur

Mr. drs. Ids Terpstra, directeur Balans

Opening en welkom

9.55 - 10.15 uur

Introductie van het thema

Film met als hoofdpersonen Tamara en Robert Poldervaart, ouders van Sander (10), Lonneke (8) en Lisa (7), Cindy van Kuyen, moeder van een zoon van 13, en Petra en Michel Dekker, ouders van Melvin (14) en de tweeling Stephan en Nick (11).

10.15 - 10.45 uur

Prof. Bram Orobio de Castro, psycholoog

Angst en agressie verklaard

10.45 - 11.15 uur Pauze

11.15 - 11.45 uur

Prof. Dick Swaab, neurobioloog

Angst en agressie in het brein

11.45 - 12.25 uur

Prof. Annemie Desoete, orthopedagoog

Bang voor getallen of last met getallen?

12.25 - 13.30 uur

Lunchpauze

13.30 - 14.00 uur

Dr. Gerly de Boo, psycholoog

Agressie de baas met programma "Zelfcontrole op School"

14.00 - 14.30 uur

Prof. Peter Muris, psycholoog

De angst uit het kind halen

14.30 - 15.00 uur Pauze

15.00 - 15.30 uur

Prof. Kees van der Wolf, pedagoog en onderwijskundige

Gedragsproblemen in scholen

15.30 - 16.00 uur

Michiel Noordzij, kinder- en jeugdpsychiater

In de emotionele achtbaan

16.00 uur

Afsluiting dagvoorzitter

16.00 - 17.00 uur

Informatiemarkt nog open